

Д. В. Бібіков

ЩЕ РАЗ ПРО ОБРЯД ПОХОВАННЯ НОСІЇВ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена всебічному аналізу поховального обряду роменської культури та окремих його елементів.

Ключові слова: роменська культура, Давня Русь, поховальний обряд, кремація на стороні, інгумація на рівні горизонту.

До проблем специфіки поховального обряду східних слов'ян і динаміки його розвитку напередодні становлення Давньоруської держави неодноразово зверталися дослідники різних поколінь. Ці проблеми мають важливе значення не лише для вивчення світоглядних уявлень слов'янського населення, але й для розуміння державотворчих, етнокультурних і соціальних процесів ранньосередньовічної доби на території Східної Європи.

Особливості поховальних пам'яток літописних сіверян, з якими ототожнюють носіїв роменської археологічної культури, зафіксовано писемними джерелами. В дослідженнях, присвячених цим особливостям, своєрідним штампом стало цитування недатованої частини «Повісті временних літ», згідно якій після спалення небіжчика сіверяни «сбравше кости, вложяху в ссудь малъ и поставяху на столпѣ на путехъ» (Повість... 1990, с. 22). Ці дані доповнюються свідченнями арабського письменника Ібн-Русте, за якими після спалення небіжчика слов'яни відправлялися на місце, де воно відбувалось, і збирали попіл до урни, яку після цього ставили на «пагорб» (Гаркави 1870, с. 264—265).

Д. Я. Самоквасов, який розкопав більшість відомих нам ранньосередньовічних поховань Лівобережжя, розподілив їх на три типи: 1) кургани з кострищами; 2) кургани з похо-

вальними посудинами; 3) кургани з кістяками, залишками похованих, неспалених, небіжчиків (Самоквасов 1908, с. 14). Ним же були вперше зближені захоронення сіверян, радимичів і в'ятичів. Важливим кроком стало виділення в межах цього масиву окремих локальних груп, здійснене Г. Ф. Соловйовою на базі аналізу та картографування понад 5000 поховальних пам'яток. До першої групи ввійшли кургани Посейм'я, Середньої Десни та Верхнього Посулля, що містили в товщі насипу поховальні урни з рештками кремації на стороні (Соловьева 1956, с. 140—141, 146—147). Можна зустріти твердження, буцімто саме Г. Ф. Соловйова першою пов'язала їх із літописними сіверянами (Григорьев 2000, с. 109; Енуков 2005, с. 101). Однак, за три роки до виходу її праці Д. Т. Березовець зіставив даний обряд із городищами роменської культури та, відповідно, оголосив його «найдревнішим типом слов'янських поховань в курганах на території сіверян» (Березовець 1953, с. 32).

Д. Т. Березовець вперше запропонував і схему еволюції поховальних пам'яток Дніпровського Лівобережжя. За його припущенням, на ранньому етапі роменські кургани містили урни на верхівці насипу, потім — на 1/4 його висоти від вершини, ще пізніше — на середині. Найпізніші сіверянські поховання, на його думку, являли собою трупоспалення на місці, котре в свою чергу замінюється трупопокладенням (Березовець 1956, с. 185). В загальних рисах точку зору Д. Т. Березовця підтримав О. В. Сухобоков (Сухобоков 1992, с. 42). Гіпотезу про послідовний розвиток поховальної обрядовості сіверян від кремації на стороні до трупоспалення на місці обстоював у своїх працях О. П. Моця (Моця 1987, с. 126; 1993, с. 41—43).

© Д. В. БІБІКОВ, 2021

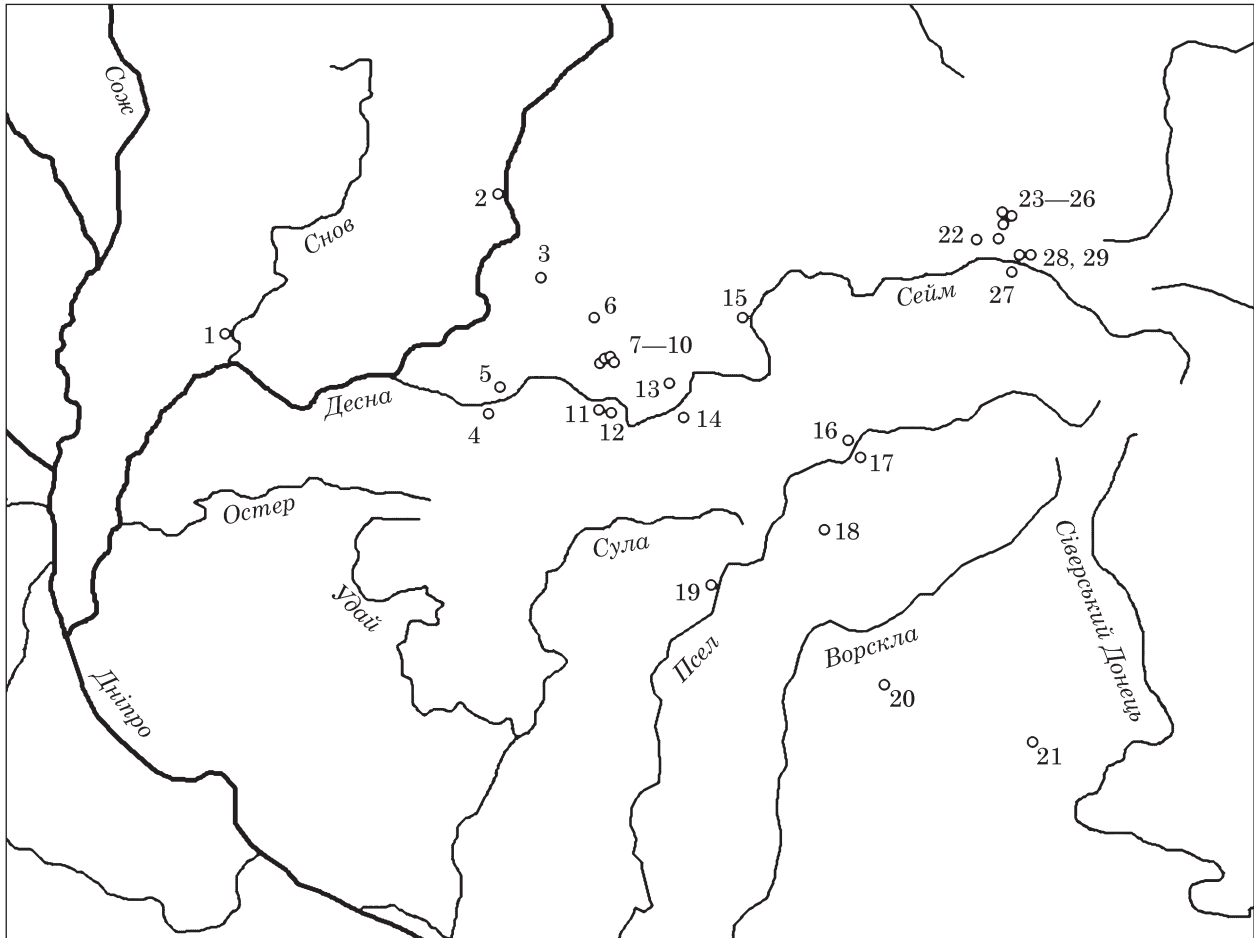

Рис. 1. Поширення кремаційних поховань роменської культури: 1 — Седнів; 2 — Ленків; 3 — Вороніж; 4 — Вирівка; 5 — Холодйонів (Любитове); 6 — Богданове (Полошки); 7 — Щербинівка; 8 — Дорошівка (Волокитине); 9 — Волокитине; 10 — Ротівка; 11 — Октябрьське (Зарічне); 12 — Путивль; 13 — Мар'янівка (Бунякіне); 14 — Сетнів (Атинське); 15 — Рильськ; 16 — Горналь; 17 — Миропілля; 18 — Кам'яне; 19 — Новотроїцьке городище; 20 — Городне; 21 — Донецьке городище; 22 — Гніздилово; 23 — Шуклинка; 24 — Мішково; 25 — Переверзево; 26 — Жерновець; 27 — Леб'яже; 28 — Клюква; 29 — Олександрівка

В той же час, низка вчених рішуче відхиляла можливість спадковості обох обрядів (Сухобоков 1975, с. 73; Григорьев 1990, с. 84, 86; 2000, с. 117; Приймак 1997, с. 17). Дедалі частіше науковці відмовляються від подібних «лінійних» схем еволюції роменських поховань, характеризуючи їх як трупоспалення на стороні з подальшими достатньо варіативними ритуалами (Приймак 1997, с. 17—18; Енуков 2005, с. 101—103). У даній статті здійснюється нова спроба всебічного аналізу поховального обряду літописних сіверян і його окремих елементів. Для цього створено найбільш повний і достовірний на сьогодні каталог роменських захоронень.

Більшість роменських курганів розкопувались ще в ХІХ — на початку ХХ ст. Як правило, результати робіт є вкрай неповно документованими, що значною мірою обмежує їх інформативність. Також необхідно зазначити, що вивчені могильники на території Дніпровського Лівобережжя розміщені досить нерівномірно (рис. 1).

Усього за дві сотні років залишки кремації на стороні чи, принаймні, сліди цього обряду

було виявлено в понад 142 роменських курганах (стосовно деяких аматорських розкопок ХІХ ст. невідомою є навіть кількість розкопаних насипів). При цьому, в одних курганах було вміщено по кілька захоронень, в інших людські рештки не збереглися зовсім. Враховуючи вказані обставини, кількість окремих, достовірних, кремаційних поховань сягає понад 131. Розташовані вони на 27 могильниках.

Окремо від цієї, основної, вибірки слід розглядати ямні поховання Новотроїцького та Донецького городищ. На Новотроїцькому п'ять захоронень були здійснені в ямах меридіональної орієнтації, розмірами 1,7—1,9 × 0,5—1,0 × 0,85—1,4 м. Простежено дерев'яні обкладки їх стінок і залишки кальцинованих кісток, які й дали змогу І. І. Ляпушкіну інтерпретувати їх як поховання (Ляпушкін 1958, с. 110—112). Саме городище носило перехідний характер між волинцівськими і роменськими старожитностями. В. В. Приймак зробив висновок про належність цих поховань уграм (Приймак 1998, с. 100). Натомість, О. В. Комар та О. В. Сухобоков вважали, що такий обряд був

викликаний екстраординарними обставинами, так як усі поховання були здійснені поряд з розгромленими житлами (Комар, Сухобоков 2004, с. 168—169).

На посаді Донецького городища в роменському шарі було виявлене поховання без курганного насипу з розміщенням залишків кремації на стороні в ямі, без будь-яких зовнішніх ознак (Шрамко 1962, с. 314). Дехто з дослідників наводить даний комплекс як доказ існування у роменському середовищі безкурганного обряду, фіксація котрого викликає зрозумілі труднощі (Сухобоков 1975, с. 74; 1992, с. 42; Приймак 1997, с. 12, 19; Баран 1998, с. 102). Проте, його розташування безпосередньо в межах житлової зони також указує на надзвичайні умови здійснення захоронення, наприклад — під час воєнного конфлікту. В наших подальших статистичних розрахунках указані поховальні комплекси враховуватися не будуть.

Однією з основних рис, котрі відрізняють роменські поховання від волинцівських, що їм передують, прийнято вважати наявність курганного насипу (Березовець 1955, с. 57). Хоча з часів П. М. Третьякова та І. І. Ляпушкіна здійснювалися численні спроби атрибутувати принаймні частину волинцівських поховань як підкурганні (Третьяков 1941, с. 23; Ляпушкин 1959, с. 83; 1968, с. 61—62, 71, 77; Бессарабова 1973, с. 111; Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 111), низка вчених розцінила їх як непереконливі (Седов 1982, с. 138; Баран 1998, с. 97; Комар 2012, с. 152).

Поховальні урни у верхній, рідше — середній, частині насипу достовірно зафіксовані в 71 кургані. При цьому майже дві третини з них припадає на два некрополі — Седнівський і Горнальський. Понад 44 рази місцезнаходження урн не вказане, проте з контексту можна здогадатись, що воно було аналогічним¹. Крім того, дослідники припускали наявність посудин із рештками кремації в 16 насипах, пошкоджених оранкою (Холодзонів, Щербинівка, Дорошівка, Олександрівка, Гніздилове). Загалом, урни в товщі насипу містилися від 82 % (враховуючи виключно докладно описані комплекси) до 89 % (включаючи гіпотетичні) роменських кремаційних поховань. Однак, навіть ці показники можуть бути суттєво заниженими. Науковці давно звернули увагу на значно меншу кількість курганних груп роменської культури в порівнянні з кількістю поселень. Зважаючи на невеликі розміри насипів і характер обряду,

1. На жаль, нам не вдалося отримати детальної інформації щодо захоронень, розкопаних І. С. Абрамовим біля с. Воронеж (Сумська обл.). Використано лише уривчасті повідомлення з пізніших публікацій. За інформацією, наданою О. Є. Черненко, звіти про ці розкопки свого часу не вдалося знайти і в Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури (м. Санкт-Петербург), де вони мають зберігатись.

поховання масово знищувались під час оранки, що відмічали вже дослідники XIX — початку XX ст. (Беляшевський 1900, с. 146; Самоквасов 1908, с. 212; 1916, с. 72, 73; Каншин 1911, с. 119). Із появою тракторної техніки цей процес лише інтенсифікувався (Енуков 2005, с. 100). Зрозуміло, що за таких умов у першу чергу «страждали» кургани з урнами у насипі. Так, у XX ст. вдалося відкрити лише три подібні поховання при тому, що число захоронень інших типів поступово зростало.

За О. В. Григор'євим, указаний обряд стає найпоширенішим в основному ареалі роменської культури вже в першій половині IX ст. (Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 112—113). Так, «волинціодний» горщик із Волокитина має аналогії на Новотроїцькому городищі, ранньороменським етапом датуються кургани I (трапецевидні підвіски, аналогічні знахідкам із Івахниківського скарбу) і II (гончарний горщик, близький волинцівським зразкам) Мар'янівського могильника (нині — с. Бунякіне; Григорьев 2000, с. 112—113; Комар 2012, с. 152). Щоправда, на думку деяких науковців, окремі наслідування волинцівської кераміки подекуди зустрічаються до X ст. включно (Григорьев 2000, с. 23), наприклад — у шуклинському кургані з розкопок О. В. Зоріна, котрий датується кінцем цього століття (Енуков 2011). Єдність обряду спостерігається і в подальші часи, про що свідчать матеріали пізньороменських поховань. Таким є, наприклад, курган 10 могильника біля с. Кам'яне, котрий почав функціонувати наприкінці X ст. (рис. 2). Особливо важливо, що урна — корчагоподібний горщик роменського типу — знаходилась на глибині 0,2 м, під дерновим шаром (Сухобоков 1992, с. 180), що дозволяє спростувати висновок Д. Т. Березовця про поступове «переміщення» поховальних урн в нижню частину кургану. Фрагментарність даних про більшість захоронень цього типу, їх однотипність та незначна кількість інвентарю роблять неможливим на сьогоднішній день створення більш докладної хронологічної шкали.

Конкретна глибина розміщення урни в насипі, на нашу думку, не мала такого принципового значення, як це здавалося Д. Т. Березовцю, В. В. Приймаку тощо. Цей фактор напряму залежав від висоти кургану: достовірні випадки поміщення урн у середній частині насипу, на глибині 0,7—1,05 м від вершини, є нечисленими та пов'язані виключно з найбільшими роменськими курганами заввишки 1,75—2,8 м (Мар'янівка № I, Рильськ № 1, Шуклінка № 1 1998 р.). Вірогідно, така стратиграфічна ситуація викликана подальшою підсилюючою насипів. Так, складна система послідовних підсипок і ритуальних вогнищ зафіксована в шуклинському кургані (рис. 3).

Такими ж поодинокими є випадки розміщення урн у нижній частині насипів або на

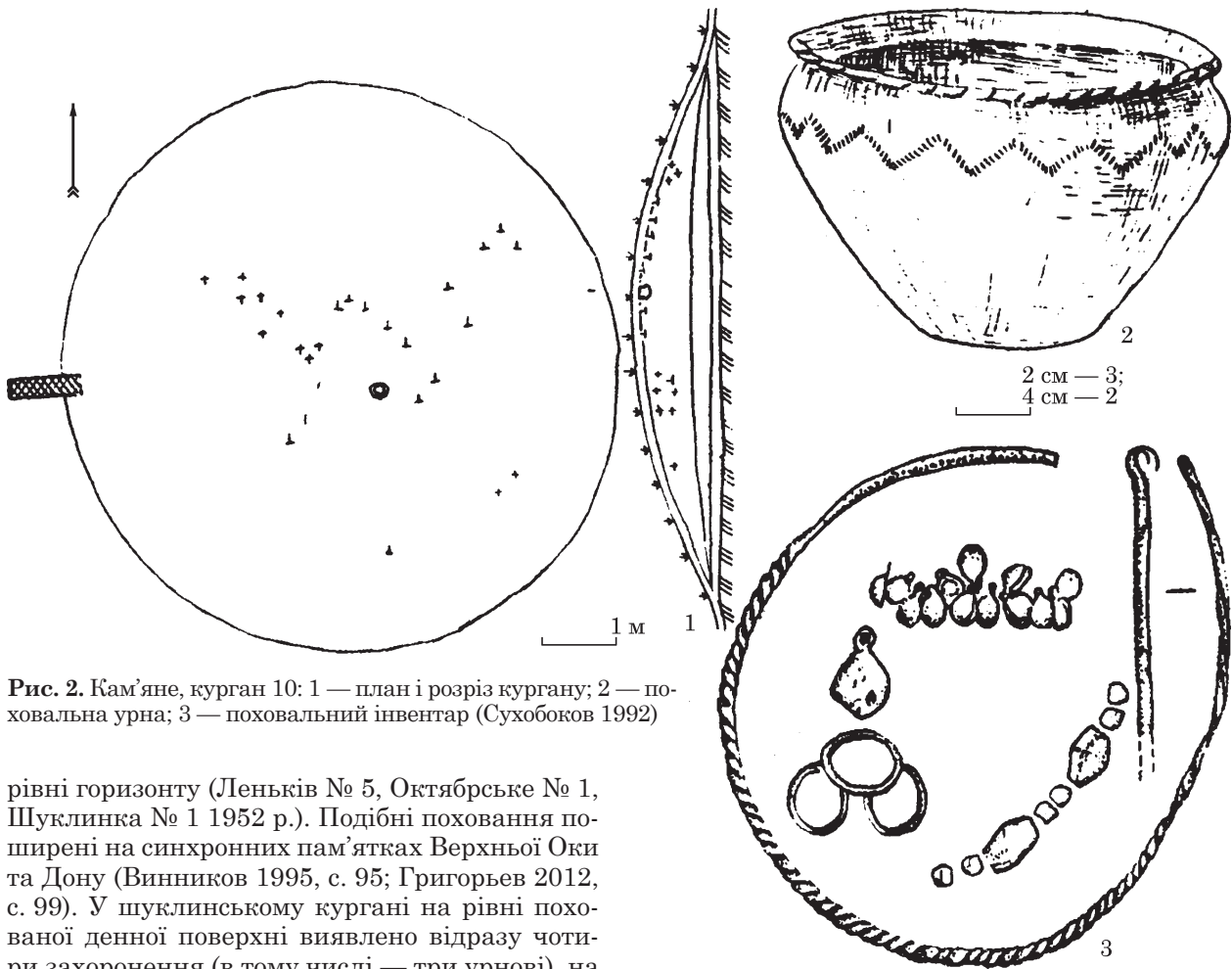

Рис. 2. Кам'яне, курган 10: 1 — план і розріз кургану; 2 — поховальна урна; 3 — поховальний інвентар (Сухобоків 1992)

рівні горизонту (Леньків № 5, Октябрське № 1, Шуклінка № 1 1952 р.). Подібні поховання поширені на синхронних пам'ятках Верхньої Оки та Дону (Винников 1995, с. 95; Григорьев 2012, с. 99). У шуклінському кургані на рівні похованої денної поверхні виявлено відразу чотири захоронення (в тому числі — три урнові), на думку О. В. Зоріна здійснені одночасно (Зорин 2005, с. 81). У Ленькові поховання біля східного краю курганного насипу виглядає як впускне (центральна частина кургану лишилася не розкопаною; рис. 4). Проте, не слід забувати, що розміщення решток кремації у східній половині кургану є типовим для слов'ян Подоння (Винников 1995, с. 95).

В курганних насипах знаходять різну кількість поховальних урн: в більшості випадків — одну посудину з перепаленими людськими кістками, але іноді фіксують по дві (Седнів, Дорошівка, Рильськ, Сетнів, Октябрське, Шуклінка). Один з курганів Мар'янівської групи містив у середніх шарах насипу три урни, а шуклінський курган із розкопок 1998 р. — чотири. Нині залишається тільки здогадуватись, чи всі подібні випадки пов'язані з одиночними захороненнями. Гіпотеза щодо притаманності кількох урн виключно раннім роменським похованням (Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 114) також не знаходить вагомих підтверджень.

Дуже дивним виглядає висновок В. В. Седова про те, що урнові трупоспалення становили лише третину поховань сівер'ян, а зазвичай спалені кістки поміщали в курган купкою (Седов 1982, с. 139). За нашими підрахунками, серед роменських кремацій урни були відсутні лише у 14 випадках, що становить близько 11 %.

Більшість безурнових поховань здійснені на рівні горизонту (вісім випадків) чи на незначній підсипці заввишки 0,15 м—0,25 м (Городне № 79, Мішково № 1). Половина комплексів містила поряд із роменською керамікою давньоруський матеріал, що дозволяє датувати їх у межах другої половини X — початку XI ст. Курган 6 із Леб'яжого можна вважати ранньороменським за знахідкою спіралевидної пронизки, що має численні аналогії на пам'ятках цього етапу (Комар 2012, с. 152). Нерідко такий обряд практикувався в колективних захороненнях (Щербинівка № 1, поховання 1; Шуклінка № 1 1952 р., поховання 4; Леб'яже № 6, поховання 1, 2; Жерновець б/№, основне поховання).

В басейні р. Тускар у Курському Посеймі три роменських безурнових поховання (Шуклінка № 1 1952 р., Переверзево б/№, Мішково № 2) містили кільцеві огорожі з дерев'яних плах, принаймні в двох випадках — обвуглені. Вказаний обрядовий елемент зустрічається на волинцівському могильнику Малі Будки, а також — на синхронних пам'ятках Середнього Подесення (Кветунь, Полужжя) та Волині. Проте, особливого поширення кільцеві огорожі набули в басейнах Верхньої Оки та Дону (Бессарабова 1973, с. 65—71). В більшості комплек-

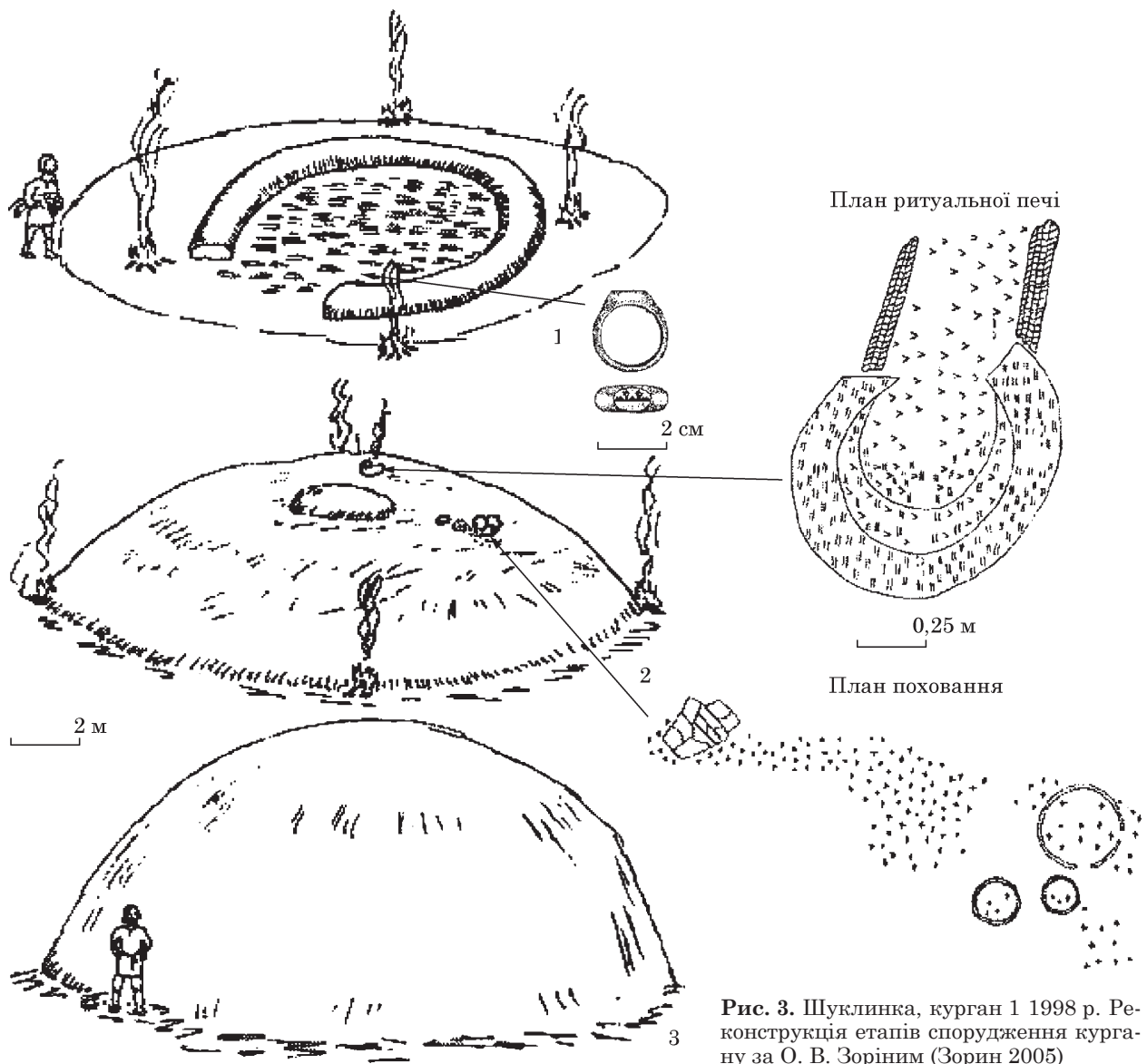

Рис. 3. Шуклинка, курган 1 1998 р. Реконструкція етапів спорудження кургану за О. В. Зоріним (Зорин 2005)

сів їх також знаходять обгорілими, чому могла бути й суто практична причина — сповільнити процес розкладання дерева (Бессарабова 1973, с. 79). Знахідки аналогічних огорож у Посеймі справедливо розцінюють як свідчення контактів між суміжними групами сіверян і в'ятичів (Никольская 1959, с. 83; Седов 1982, с. 139; Григорьев 2000, с. 114). На думку О. В. Григор'єва, дерев'яні конструкції характерні виключно для ранніх роменських поховань (Григорьев 1990, с. 85; 2000, с. 114). З цим висновком рішуче не погоджується В. В. Єнуков, вказуючи на освоєння роменцями басейну р. Тускар лише в кінці IX ст. та датування шуклинського кургану не раніше середини X ст. за наявності давньоруської кераміки (Єнуков 2005, с. 103). Варто згадати і про знахідку стріли X—XI ст. в кургані 2 біля с. Мішкове (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 99). Подекуди огорожі фіксуються і в пізньороменських інгумаційних захороненнях регіону (Липино, курган 1 другої групи, кінець X — початок XI ст.; Єнуков 2005, с. 103).

У числі безурнових можна згадати й захоронення в невеликих підкурганних ямках завглибшки 0,15—0,2 м від рівня горизонту (Путивль б/№; Щербинівка № 1, поховання 2; Жерновець б/№, впускні поховання; рис. 5). За знахідками гончарної давньоруської кераміки, два останні кургани відносяться до пізньороменського етапу. Вочевидь, суто за наявністю курганного насипу прийнято зараховувати до числа роменських курган, розкопаний Д. Т. Березовцем в заплаві р. Сейм навпроти Путивля. При цьому, сам автор розкопок відмічав, що намистини з поховання знаходять аналогії й серед матеріалів Волинцівського могильника (Березовець 1955, с. 64), а іншого датуючого матеріалу виявлено не було. У Східній Європі звичайна яма є однією з основних поховальних споруд протягом майже всього I тис. н. е. При цьому, з поширенням підкурганних поховань викопування ямки для праху поступово виходить зі звичаю (Петраускас 1993, с. 10).

В шести роменських курганах відмічені ритуальні вогнища (Леньків № 5, Дорошівка

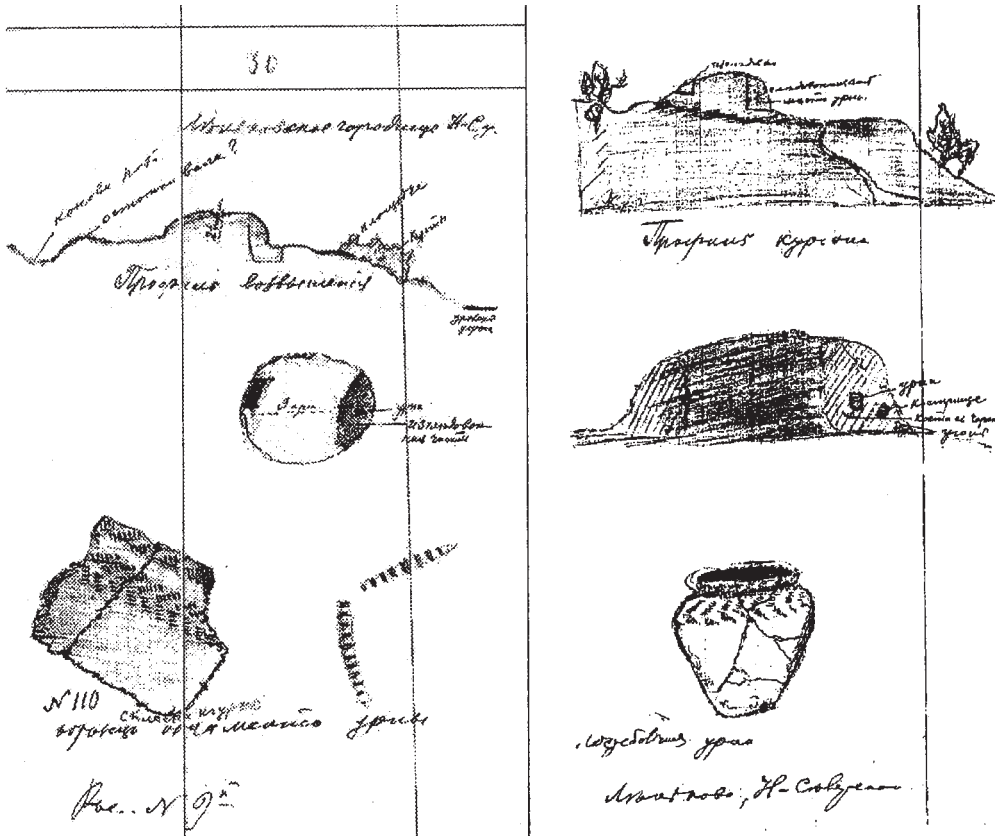

Рис. 4. Ленків, курган 5. Схематичні розрізи та план кургану, поховальна урна (Кравченко 2015)

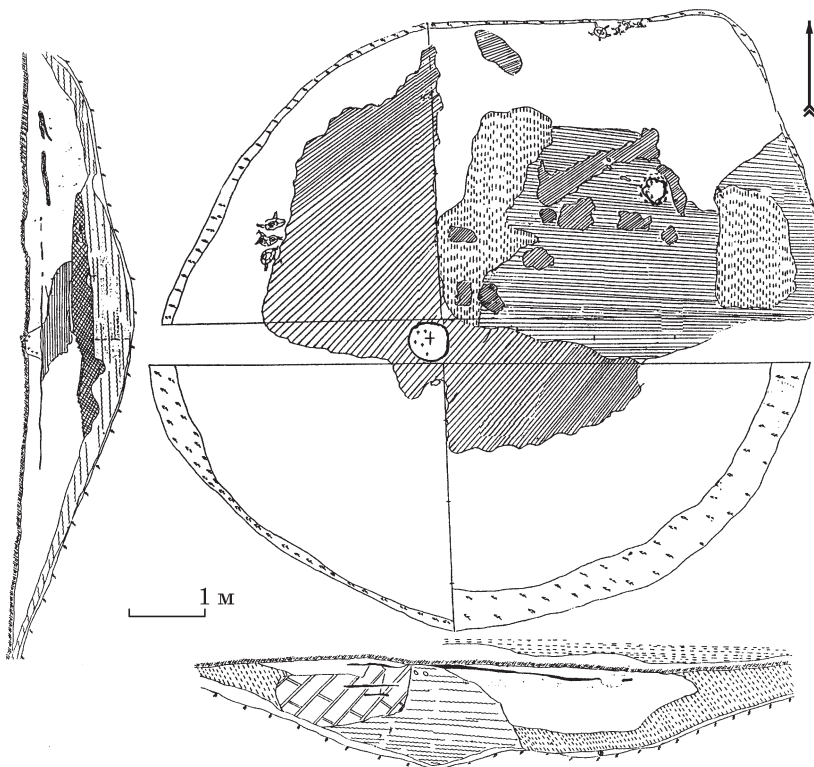

Рис. 5. Щербинівка, курган 1. План і розрізи кургану (Приймак 1997)

№ 2, Жерновець б/№, Мішкове № 1, Шуклинка № 1 1998 р., Лебязе № 6). Іноді цей обрядовий елемент пов'язували із проникненням на територію сіверян їхніх північних сусідів — радичів, дреговичів (Седов 1982, с. 139).

Досить часто у курганному насипі траплялися деревне вугілля, крупні шматки горілого дерева,

зола, попіл. Вірогідно, вони спеціально приносились з місця, на якому відбувалась кремація.

Іноді в насипу знаходять рештки великої та дрібної рогатої худоби, птахів — залишки ритуальної їжі (Дорошівка № 2, Гніздилове, Мішкове № 2, Жерновець б/№). В останньому випадку перепалений кістяк вівці чи косулі містився у

верхній частині кургану в обкладеній деревом прямокутній ямі. Зрідка кістки жертовних тварин, зокрема — дрібної рогатої худоби, знаходили разом із людськими в поховальних урнах (Дорошівка № 3, Шуклінка № 1 1998 р.).

Не менше семи разів у насипі траплялися окремі фрагменти ліпної або ранньогончарної кераміки, пов'язані з широко відомою традицією биття посуду. За припущенням В. В. Приймака, погано випалена ліпна кераміка з дослідженого ним кургану в Щербинівці спеціально виготовлялась для поховальної церемонії (Приймак 1991, с. 14).

Поруч із посудинами, наповненими перепаленими кістками, нерідко знаходили пусті. Подібними знахідками відзначались поховання таких курганних груп як Седнів, Богданове, Дорошівка, Сетнів, Миропілля, Горналь, Жерновець. Вірогідно, вони являють собою стравниці, в яких містилась ритуальна їжа. Даний елемент є притаманним захороненням волинцівської культури (Баран 1998, с. 97—98). Іноді до стравниці, так само як і до самої урни, могли поміщати поховальний інвентар (Соловьева 1956, с. 140).

На питанні інвентарю роменських поховань варто зупинитись окремо. Відносно невелика кількість речей з сіверянських трупоспалень породжувала серед науковців різноманітні гіпотези. О. В. Григор'єв, котрий присвятив поховальному обряду сіверян окреме дослідження, вважав, що на початку IX ст., разом з його повною уніфікацією, зникають будь-які риси соціальної нерівності, які простежувались раніше. Відкидаючи можливість соціального регресу суспільства, дослідник навіть зважився пояснити цей факт становленням певних ідеологічних уявлень, згідно яким люди були рівні перед смертю, а відповідно — і перед богом (Григор'єв 1990, с. 85; Григор'єв 2000, с. 115). В. В. Седову доводилося констатувати, що прикраси і речі, які супроводжували померлих, згорали під час поховальної церемонії (Седов 1982, с. 139).

Реальна картина виглядає не так песимістично. За нашими підрахунками, супутні предмети (крім кераміки) знаходили щонайменше в 24 поховальних комплексах; 61 захоронення виявилось безінвентарним, або ж подібна інформація є відсутньою. Таким чином, інвентар містили до 30 % роменських поховань. Стосовно п'яти курганних груп (63 поховання) точна кількість інвентарних захоронень не повідомляється. Кількість предметів у похованнях варіюється від одного до восьми. Більша частина з них несе на собі сліди перебування у вогні. Значна кількість металевих і скляних предметів зберіглась у вигляді дрібних опалків, на котрі дослідники XIX ст. могли й не звертати уваги. Далеко не всі вироби піддаються атрибуції.

Як щойно зазначалося, більшість речей в роменських курганах знаходять сильно оплавленими. Сіверяни спалювали небіжчиків разом

із одягом, прикрасами та побутовими предметами. Єдиним достовірним винятком є все той же курган 10 могильника біля с. Кам'яне: предмети, що містилися в поховальній урні, слідові перебування у вогні не мали. Лише двічі (Мішково № 2, Шуклінка № 1 1998 р.) окремі речі знаходили поодаль від решток кремації, проте й вони були оплавленими.

Крім фрагментів кераміки, серед інвентарю кількісно переважають різноманітні елементи одягу та жіночі прикраси. На більшості могильників трапляються знахідки намистин — скляних і кам'яних. До складу намиста входили пронизки: скляні (Путівль б/№; Шуклінка № 1 1998 р.) та бронзова спіралевидна (Леб'яже № 6). Частими знахідками є бронзові, рідше — срібні, перстнеподібні скроневі кільця, дровові перстні. Значно рідше зустрічаються такі предмети, як залізна кручена гривня (Кам'яне № 10), залізний браслет (?) (Шуклінка № 1 1998 р.), срібні сережки (Седнів, Кам'яне № 10), срібний перстень зі щитком (Шуклінка № 1 1998 р.), бронзова сережка з напускною скляною намистиною (Мар'янівка № I), бронзовий прорізний бубонець (Кам'яне № 10), бронзові гудзики-бубонці (Кам'яне № 10), бронзова стрічка (налобна?; Шуклінка, курган 1 1952 р.), бронзові бляшки (Мар'янівна № II, Ротівка, Сетнів, Жерновець), бронзові пряжки (Волокитине, Леб'яже № 6), залізна пряжка (Мар'янівна). Серед побутових речей та предметів озброєння можна назвати глиняне пряслице (Богданове), оселок (Шуклінка № 1 1998 р.), залізний наконечник стріли (Мішково № 2), залізні ножі (Богданове, Мар'янівна № II, Кам'яне № 10), блешню з гачком і калачевидне кресало (Кам'яне № 10). Серед металевих злитків траплялися й золоті (Клюква). Проаналізувавши склад інвентарю, важко погодитись з висновком О. В. Григор'єва про соціальну рівність похованих у роменських курганах.

Наведені статистичні дані свідчать про домінування на основній частині Дніпровського Лівобережжя в IX—X ст. обряду трупоспалення на стороні із розміщенням урни в товщі курганного насипу. Поховання на рівні горизонту та нижче нього варто розглядати лише як нечисленні відхилення від класичного роменського обряду. Для захоронень цих типів властиві такі специфічні елементи, як кільцеві дерев'яні огорожі та ритуальні вогнища, а більшість із них не містить поховальних урн. До числа «відхилень» можна зарахувати випадки колективних або впускних захоронень (Леньків №5, Щербинівка № 1, Шуклінка № 1 1952 р., Жерновець б/№, Леб'яже № 6), хоча не виключаємо, що їх відсутність під час розкопок XIX — початку XX ст. викликана рівнем методики ведення робіт. Значна частина девіантних роменських поховань припадає на територію Курського Посейм'я, що й не дивно, враховуючи її сусідство з в'ятичами та донськими слов'янами. Можна погодитися з дослідниками, які пояснюють

відмінності в поховальному обряді Дніпровсько-Лівобережжя причинами як етнографічного, так і хронологічного характеру (Сухобоков 1975, с. 71—75; Енуков 2005, с. 103). Останні пов'язані з пережитками традицій попередніх археологічних культур, а на пізньороменському етапі — з кризою язичницького світогляду після входження сіверянських земель до складу Давньоруської держави та їх християнізації.

Вищеописаний поховальний обряд панував на сіверянських землях аж до остаточного їх входження до складу Київської Русі наприкінці X ст. У другій половині цього століття він співіснує з трупоспаленням на місці поховання. Питання щодо спадковості цих двох форм обряду нині залишається дискусійним. Окрім межиріччя Дніпра і Десни, де роменська культура припинила своє існування в кінці IX ст., на Лівобережжі випадки побутування кремації на місці не є численними. Поодинокі поховання відомі в Зеленому Гаї (курган 10) та Городньому на р. Мерла (курган 80) (Моруженко 1976, с. 27; Сухобоков, Моця 1983, с. 17). На Гочевському могильнику було розкопано відразу 19 курганів із залишками часткового трупоспалення (кургани CCLX—CCLXXVIII), подібне захоронення досліджене в Глинську на р. Сула (курган II) (Самоквасов 1908, с. 219; 1915, с. 36—39). На думку О. І. Дмитрюкова, кремація на місці зафіксована у чотирьох розкопаних ним курганах між сс. Рождественське (нині — Гусєво) та Горналь. Урни знаходилися на рівні горизонту та супроводжувались залишками вугілля та золи (Дмитрюков 1854, с. 31—32; 1863, с. 512—513).

В жодному комплексі з кремацією на місці не виявлено роменської кераміки чи прикрас: всі вони містили виключно давньоруські матеріали. Початок функціонування принаймні трьох із п'яти вказаних могильників (Зелений Гай, Гочево, Городне) можна впевнено віднести до кінця X ст. Як правило, на цих некрополях абсолютно домінує обряд інгумації на рівні горизонту, а роменські трупоспалення на стороні представлені лише у вигляді поодиноких виключень (Зелений Гай № 19, Городне № 79). Біля с. Рождественське кургани з кремацією на місці становили невелику окрему групу з шести насипів (розкопано чотири з них). Повна відсутність роменського матеріалу, датування та топографія вказаних комплексів не залишають сумнівів у тому, що обряд трупоспалення на місці був принесений на Лівобережжя переселенцями з Середнього Подніпров'я разом із встановленням влади київських князів. У такому разі, подібні поховання виступають важливим індикатором входження основного сіверянського ареалу до складу Давньоруської держави.

У другій половині (Комар 2012, с. 157; Григорьев 2012, с. 119) чи в останній чверті X ст. (Седов 1982, с. 139) в сіверянському ареалі з'являється трупопокладення на горизонті. В XI ст. цей обряд стає найбільш характерним, що можна по-

бачити на прикладі Горнальського могильника. Крім 19 класичних роменських трупоспалень, 66 розкопаних Д. Я. Самоквасовим курганів містили інгумаційні поховання на рівні денної поверхні. Найхарактернішою категорією поховального інвентарю були «сіверянські» спіральні скроневі кільця, а в кургані VIII знайдено монету єпископа Бернольда міста Гронінген (1027—1054 рр.; Самоквасов 1878, с. 203—204; 1908, с. 213—216; Исторические заметки... 1894, с. 5). Подібні результати отримано внаслідок робіт на могильнику в 1830 р. і 1970-х рр. (Дмитрюков 1954, с. 32; 1863, с. 512—513; Вознесенская, Куза, Соловьева 1972, с. 96). Синхронні трупопокладення на рівні давньої поверхні відкрито в Городньому. В курганах 8, 60, 63, 73, 85, 88 траплялася роменська ліпна кераміка (Моруженко 2975, с. 22, 65; 1976, с. 17—18, 23, 24, 28, 29). Цей обряд у поєднанні з класичними роменськими кремаціями зафіксовано й на низці інших могильників (Вороніж, Дорошівка, Волокитіно, Мар'янівка, Сетнів, Олександрівка, Мирошілья; Самоквасов 1016, с. 68—76; Абрамов 1927, с. 462—463; Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 98—99).

На некрополі біля с. Кам'яне, крім захоронень на рівні похованого горизонту чи на підсипці, з'являються здійснені в ґрунтових ямах (Сухобоков 2016, с. 238). Комплексний аналіз інвентарю дозволяє О. В. Комару датувати поховання перших двох груп (на котрі припадає більша частина знахідок роменської ліпної кераміки) в межах другої половини X — першої половини XI ст., останньої — не раніше середини XI ст. (Комар 2016, с. 354). Серед майже 70 інгумаційних поховань, досліджених П. І. Засурцевим біля с. Ліпінно в Курському Посейм'ї, більшість здійснені у підкурганних ямах. Низка захоронень (№ 3, 70, 99, 107, 109, 111) містила, поряд із давньоруською кружальною керамікою, ліпну роменську. Поховання 70 зі срібником Володимира Святославича I типу надійно датується початком XI ст. (Григорьев 1990, с. 86—87). У Радичеві під Новгород-Сіверським три курганні насипи містили 11 кістяків у могильних ямах. У насипах уламки давньоруської гончарної кераміки також зустрічались разом із ліпною роменською (Казаков, Черненко 2013, с. 173). Пізньороменські інгумаційні поховання заслуговують окремого детального розгляду.

Низка науковців схильна пояснювати зміну кремації інгумацією соціально-економічними зрушеннями в суспільстві (Моця 1990, с. 28; Сухобоков 2016, с. 235—236; Комар 2016, с. 354—355). Проте, настільки масову та повсюдну трансформацію обряду, синхронну з аналогічними процесами на Дніпровському Правобережжі, можна пов'язати лише з тотальною християнізацією новоздобутих територій. Вірогідно, спалення померлих підпало під сувору заборону з боку церкви. Можна припустити, що в окремих периферійних районах Лівобережжя певний час продовжували практикувати

кремацію, однак надійних підтверджень цієї здогадки наразі немає. Переважання того чи іншого варіанту трупопокладення, схоже, мало суто ситуативний характер, пов'язаний із посиленням або послабленням контролю над поховальною практикою. Якщо в Кам'яному виразно простежується етапність розвитку обряду від інгумації на підсишці та на горизонті до ямних поховань, то Липинський могильник демонструє хронологічно зворотній сценарій (Григорьев 2000, с. 118—119; Комар 2016, с. 354).

Таким чином, докорінні зміни в поховальному обряді роменської культури збігаються у часі з її занепадом та поширенням на Лівобережжі загальноруської матеріальної культури. Як відомо, основні зміни поховального обряду синхронні в цілому змінам археологічних епох та їх окремих частин, глобальним змінам системи світогляду (Чмихов 1993, с. 33). Проблема реконструкції поховальної обрядності літописних сіверян далека від свого вирішення. Подальше вивчення, зокрема — в хронологічному плані, поховальних комплексів IX—X ст. дозволить отримати нові дані стосовно розглядуваних пам'яток і уточнити схему їх еволюції.

КАТАЛОГ КРЕМАЦІЙНИХ ПОХОВАНЬ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1—26. Седнів, кургани б/№. $h \approx 0,7—2,1$ м; $d \approx 3,3—8,9$ м. Загалом в найближчій до села частині могильника (при виїзді в Городню) розкопано 26 курганів. На висоті близько $0,7—1,4$ м від рівня горизонту в двох курганах виявлено по дві поховальні урни, в решті — по одній. У п'яти випадках поруч із урнами знайдено порожні горщики — стравниці. Інвентар: дрібні срібні, бронзові та скляні злитки, кілька відріпаних намистин, уламки сережок і кілець (Самоквасов 1878, с. 193—195; 1908, с. 204—205; 1916, с. 69).

27. Ленків, курган № 5. $h \approx 1,6$ м; $d \approx 6,75$ м. Насип містив домішки вугілля та невеликі прошарки золи. На висоті $0,2$ м від рівня горизонту, в $0,9$ м від східного краю, виявлено розвал поховальної урни з обпаленими кістками людини, тварин і птахів. Урна являла собою роменський горщик, декорований по плічку «гусеничним» орнаментом (висота — 26 см, діаметр вінця — 14 см, діаметр денця — 11 см). Поруч, судячи з рисунку, зафіксоване невелике кострище. Центральна частина насипу залишилася не копаною, що залишає можливість розглядати виявлене поховання як впускне (Кравченко 2015, с. 117—118).

28—37. Вороніж, кургани б/№. Один курган із залишками кремації в урні було розкопано в ур. Павленків Хутір, п'ять — в ур. Кручене Болотце, чотири — в ур. Чорні Лози. Всі поховання не містили залишків вогнища: вугілля й попіл разом із перепаленими кістками було принесено з іншого місця. Інвентар: бронзове кільце, оплавлені намистини (Абрамов 1927, с. 462—463; Ляпушкин 1968, с. 62—63; Русанова 1966, с. 36—37).

38—39. Вирівка, кургани б/№. Під час господарських робіт було зрито кілька курганів і в кожному з них на глибині $0,7—1$ м знайдено горщики з попелом і дрібними людськими кістками. Горщики мали висоту $10—24$ см, діаметр вінця $9—18$ см, діаметр де-

нця $6—10$ см. Судячи з рисунків, надісланих місцевою адміністрацією до Археологічної комісії, це типові роменські ліпні посудини з циліндричним вінцем (Самоквасов 1916, с. 72, 75; Ляпушкин 1968, с. 60).

40—48. Холодьонов (Любитово), кургани б/№. Із дев'яти розкопаних курганів чотири (біля дороги) містили у верхній половині фрагменти посудини з перепаленими кістками. Ще п'ять насипів (у городах) виявились порожніми: за слухним припущенням Д. Я. Самоквасова, раніше тут у верхніх шарах також були поміщені поховальні урни, згодом виорані (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 207—208; 1916, с. 71—72).

49—51. Богданово (Полошки), кургани 1—3. h до $0,5—1$ м; $d \approx 9—11$ м. Починаючи з глибини $0,4—0,5$ м від вершини в усіх трьох курганах (особливо — по центру) траплялись перепалені кістки: або спорадично, або невеликими купками. Чорнозем із кістками продовжувався до глибини $0,9—1$ м. Поруч зустрічались фрагменти ліпних посудин (урн — ?), шматки вугликів. В кургані 3 виявлено дві посудини великих розмірів, роздавлені землею; в одній з них — великий шматок вугілля. Інвентар: фрагменти бронзових кілець і пластинок, бронзові оплавки, фрагмент залізного ножа, глиняне пряслице (Беляшевский 1900, с. 147—148).

52. Щербинівка, курган № 1. $h = 0,7$ м; $d = 10,8$ м. Курган принаймні двічі грабувався. В насипі зустрічались фрагменти ліпної та ранньогончарної давньоруської кераміки, інколи — вугілля та шматки обгорілого дерева. Близько до центру кургана на рівні давнього горизонту було зафіксовано горілу пляму потужністю не більше 3 см. У північно-східній частині плями виявлено незначну кількість дрібних перепалених кісток — поховання 1. В центрі кургану знаходилась невелика (глибиною до $0,2$ м) ямка з ще меншою кількістю кальцинованих кісток — поховання 2. За керамічним комплексом В. В. Приймак датував курган другою половиною X — початком XI ст. і не виключав, що раніше тут могло знаходитись і традиційне роменське урнове захоронення. Інвентар: разом із кістками в похованні 1 — обгоріла намистина синього кольору (Приймак 1991, с. 14).

53—59. Дорошівка (Волокитине), кургани б/№. Із дев'яти розкопаних курганів у семи виявлено поховальні урни, у двох — кістяки. В одному кургані поруч із червоноглиняною посудиною з кістками стояла така ж порожня. Інвентар: в урні одного з курганів — скляні намистини, злитки намистин, частина плаского срібного кільця, дротове срібне кілецько, бронзовий злиток (Самоквасов 1878, с. 196—197; 1908, с. 211; 1916, с. 70).

60. Дорошівка (Волокитине), курган 1. $h = 1,4$ м; $d = 6$ м. На глибині $0,15$ м, в $0,5$ м на південний захід від центру насипу, на боці лежав товстостінний ліпний горщик із перепаленими кістками. Поблизу нього — частина ще одного ліпного горщика та невелика купка перепалених кісток (Березовець 1955, с. 56).

61. Дорошівка (Волокитине), курган 2. $h = 1,85$ м; $d = 3,5$ м. В насипі знайдено кремінне знаряддя, уламки ліпного посуду та тваринних кісток. На рівні давнього горизонту простежена овальна пляма попелу розміром $1,6 \times 1,4$ м із фрагментами ліпної кераміки та вугликами. Ознак поховання не виявлено (Березовець 1955, с. 56—57).

62. Дорошівка (Волокитине), курган 3. $h = 2,2$ м; $d = 8$ м. На глибині $0,15$ м, в $0,5$ м на південний схід від центру насипу, виявлено дві урни, до країв заповнені великими фрагментами перепалених кісток людини, а також — кози або вівці (Березовець 1955, с. 57).

63—66. Дорошівка (Волокитине), кургани 4—6, 8. В цих чотирьох курганах слідів поховань не виявлено. На думку Д. Т. Березовця, насипи також містили у верхній частині поховальні урни, пізніше — знищені (Березовець 1955, с. 57).

67. Дорошівка (Волокитине), курган 7. $h = 0,55$ м; $d = 6,5$ м. В центрі, на глибині 0,5 м, виявлено округлу пляму попелу діаметром 0,6 м, потужністю 2—3 см. Тут же знайдено дрібні вуглики та перепалені кісточки. В 2,3 м на південний захід від центру кургану виявлено яму, на думку Д. Т. Березовця — зернову. В 2,5 м від центру на південний схід виявлене інгумаційне поховання, орієнтоване головою на захід. Інвентар відсутній (Березовець 1955, с. 57).

68—69. Волокитине — ур. Городище, кургани б/№. У двох розкопаних курганах виявлено роздавлені урни, в третьому — кістяк. Інвентар: при візуальному огляді Д. Я. Самоквасова — кілька скляних позолочених намистин, 2 бронзових дровотих кільця і маленька бронзова пряжка (Самоквасов 1878, с. 196—197; 1908, с. 211; 1916, с. 70; Уварова 1906, с. 74).

70—71. Волокитине — ур. Городище, кургани б/№. Робітники, що розкопували кургани за наказом місцевого поміщика Миклашевського, знаходили «горщики з золою та кістками». Інвентар: кілька бронзових пряжок і скляних позолочених намистин (Самоквасов 1908, с. 211).

72—79. Ротівка, кургани б/№. В кожному з восьми розкопаних курганів у верхніх шарах містилися глиняні урни з перепаленими кістками. Інвентар: в одній із урн — окиснена бронзова бляшка, дрібні бронзові злитки, 3 скляні намистини і 2 глиняні (?) (Самоквасов 1878, с. 198; 1908, с. 211; 1916, с. 70—71).

80. Октябрське (Зарічне), курган 1. $h = 0,65$ м; $d = 7$ м. В насипі зустрічались окремі перепалені кісточки. В центрі кургану, на рівні давнього горизонту, поруч один із одним лежали розвали двох ліпних посудин, укриті перепаленими кістками (Рыбаков 1965, с. 14).

81. Путивль, курган б/№. $h = 0,8$ м; $d = 5$ м. В центрі викопано невелику овальну ямку розмірами 0,4Ч0,25 м, глибиною від давнього горизонту 0,15 м. Яма заповнена перепаленими людськими кістками. Інвентар: серед кісток — дві намистини (в тому числі — потрійна пронизка) з зеленого скла, кілька невеликих скляних злитків (Березовець 1955, с. 64).

82. Мар'янівка (Бунякіне), курган I. $h = 2,1$ м; $d \approx 9$ м. На глибині 1,05 м від вершини — три поховальні урни. Інвентар: в одній урні між кісток — фрагмент бронзової сережки зі скляною напускною намистиною та фрагмент срібного дровотого кільця; в іншій — до 100 мушель і скляних намистин, 5 бронзових і до 50 дрібних срібних злитків (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

83. Мар'янівка (Бунякіне), курган II. $h = 0,7$ м; $d \approx 6,7$ м. Одразу під шаром дерну — прикрашена хвилястими лініями сіроглиняна посудина з перепаленими кістками. Інвентар: в урні — злитки скляних намистин, залізні ніж, бляха і кільце (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

84—88. Мар'янівка (Бунякіне), кургани III—VII. $h = 0,5—2,1$ м; $d \approx 4,5—9$ м. В п'яти курганах знайдено по одній поховальній урні, що містили перепалені кістки та сліди розплавлених металевих предметів (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 75—76).

89—94. Сетнів (Атинське), кургани б/№. $h \approx 0,5—2,1$ м; $d \approx 4,5—9$ м. В шести курганах зустріча-

лися лише уламки роздавлених глиняних посудин (поховальних урн) і перепалені кістки (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

95. Сетнів (Атинське), курган б/№ У верхній частині кургану знайдено дві урни і порожня посудина. Інвентар: в одній із урн — кілька розплавлених скляних намистин, бронзова бляшка та дрібні бронзові злитки; в іншій — сліди бронзового окису (Самоквасов 1878, с. 199; 1908, с. 211; 1916, с. 76).

96. Рильськ, курган б/№. В одному з курганів, розкопаних за наказом місцевого архімандрита, було виявлено горщик із перепаленими кістками, після чого роботи припинено (Дмитрюков, 1954, с. 35; 1863, с. 515—516).

97. Рильськ, курган 1. $h \approx 1,75$ м; $d \approx 8$ м. На глибині до 0,7 м по центру насипу виявлено два розбиті горщики з перепаленими кістками (в одному — переважно черепними), а в південній частині — зола та вугілля (Дмитрюков, 1954, с. 35—36; 1863, с. 515—516).

98. Рильськ, курган № 2. $h \approx 2,1$ м; $d \approx 9$ м. Під верхнім шаром ґрунту, на схід від центру насипу, знайдений цілий горщик, що лежав на боці. В самому горщику знаходилось мало кісток, а під ним — набагато більше (Дмитрюков 1954, с. 36; 1863, с. 515—516).

99—117. Горналь, кургани б/№ 1872 р. Серед 86 курганів 19 уміщали в верхній частині (на глибині від 0,18 до 0,53 м) поховальні урни. В трьох курганах крім урн були знайдені порожні посудини. Зазвичай посудини знаходилися на глибині 0,7—2,1 м. Інвентар: між кістками — 18 скляних намистин, 3 фрагменти бронзових кілець, 46 бронзових і 17 срібних маленьких злитків, мідні та залізні окиси (Самоквасов 1878, с. 203; 1908, с. 213; Исторические заметки... 1894, с. 5).

118. Миропілля, курган VII. Знайдено поховальну урну, а поруч із нею — порожню посудину. Інвентар: в урні — 6 срібних злитків, половина розплавленого бронзового кільця та 3 кам'яні намистини (Самоквасов 1878, с. 204; 1908, с. 216—217).

119. Миропілля, курган VIII. Знайдено поховальну урну та порожню посудину. Інвентар: в урні — 3 глиняних (?) і 1 кам'яна намистини (Самоквасов 1878, с. 204; Самоквасов 1908, с. 216—217).

120. Кам'яне, курган 10. $h = 1,1$ м; $d = 7,5$ м. На глибині 0,3 м, в 0,5 м на південний схід від центру насипу, виявлене поховання в роменському корчагоподібному горщику. На рівні поховання в східній частині насипу зустрічались фрагменти ліпного посуду, а в північно-західній — гончарного. Інвентар: в урні — фрагментована залізна кручена гривня, срібна сережка, бронзовий прорізний бубонець, намисто (4 сердолікових і 7 скляних намистин, 3 бубонці), 2 залізних ножі, калачевидне кресало, гачок-блешня (Сухобоков 1992, с. 180).

121. Городне, курган 79. $h = 0,65$ м; $d = 4$ м. В насипі виявлено фрагменти роменського ліпного горщика, орнаментованого відбитками мотузки. В західній половині кургану, на глибині 0,5 м від вершини, зафіксовано розрізнені та сильно обпалені кістки, вуглики та золу. Інвентар: разом із кістками — бронзовий пластинчатий перстень із не зімкненими кінцями (Моруженко 1976, с. 26—27).

122—123. Гніздилово, кургани б/№. При дослідженні двох розораних курганів було знайдено лише вугілля, фрагмент кераміки, тваринний зуб і пташину кістку. Автор робіт, В. П. Каншин, вважав, що кургани містили поховальні урни, знищені під час оранки (Каншин 1911, с. 118—119).

124. Шуклінка, курган 1 1952 р. h = 2,84 м; d = 12 м. Під насипом, пошкодженим грабіжницькими ямами, виявлено кільцевий рівчак шириною 0,4 м із залишками огорожі з обвуглених дубових плах. В середині огорожі, на рівні горизонту, знаходились чотири поховання за обрядом кремації на стороні (в тому числі — трьох урнових): *поховання 1*, що містилось у північно-східній частині кургану, супроводжувалось уламками двох ліпних посудин; *поховання 2* — у південно-східному секторі — фрагментами ще двох, прикрашених по вінцям відбитками мотузки; *поховання 3* — у південно-західній частині — крупними фрагментами червоноглиняних ліпних посудин з насічками по вінцям; *поховання 4* в західній частині кургану являло собою скупчення кальцинованих кісток, вугілля та золи. За наявності, крім ліпної роменської, кружалної давньоруської кераміки, В. В. Єнуков дає курган не раніше середини — другої половини X ст. Інвентар: при похованні 4 — уламок тонкої бронзової стрічки (Никольская 1958, с. 67; Никольская 1959, с. 83; Єнуков 2005, с. 101—102; Зорин 2005, с. 81).

125. Шуклінка, курган 1 1998 р. h = 2,8 м; d = 18 м. В заповненні насипу, пошкодженого грабіжницькими ямами, зустрічалися фрагменти ліпного та кружалного посуду. На рівні горизонту фіксувався невисокий (0,2—0,7 м) вал діаметром 10 м, вкритий яскраво-жовтою глиною. Він розмикався лише з північного заходу, залишаючи прохід. За межами валу по сторонах світу було вкопано стовпчики й навколо них розведені багаття, що продовжували горіти під час спорудження кургану. Після того, як насип звели наполовину, на вершині спорудили «ритуальну піч», у якій також розвели багаття. «Піч» являла собою яму (0,9 × 0,8 м) глибиною 0,45 м, з глиняними бортами та устям із північного боку. На цьому ж рівні, на глибини 1,8—1,9 м, у південно-східному секторі кургану було здійснено поховання. Частину відібраних кальцинованих кісток, змішаних з кістками жертвних тварин, висипали на поверхню. Іншу частину помістили до поховальних урн — двох ліпних і двох ранньокружалних. Після здійснення поховання насип досипали. Автор розкопок О. В. Зорін дає його спорудження кінцем X ст. Інвентар: в насипі — цілий оселек і його уламок, масивний срібний перстень зі щитком; на вінці однієї з урн — залізний предмет (браслет?); між кісток — скляна намистина-пронизка (Зорин 2005, с. 81—84).

126. Мішково, курган 1. h = 0,5 м; d = 7—10 м. Курган був витягнутий з заходу на схід, з північного та південного боку простежено два відрізки рівчака. Нижньому горизонту заповнення рівчака, в якому виявлені фрагменти ліпних товстостінних посудин, відповідають залишки кострища на висоті 0,26 м від давнього горизонту. У верхньому горизонті заповнення рівчака знайдено переважно розвали тонкостінних гончарних горщиків із хвилястим, лінійним і штампованим орнаментом. Йому відповідає впускне поховання дорослої людини у випростаному положенні (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 98—99).

127. Мішково, курган 2. h = 1,23 м; d = 14 м. Більша половина кургану змита рікою. В насипі, крім фрагментів ліпної кераміки, знайдено кілька зубів і фрагментів черепа великої тварини (корова, кінь?). Під насипом виявлено частину кільцевої огорожі з 15 плах діаметром 0,5 м, висотою понад 0,6 м, загостреними кінцями встромлених у землю. Огорожу було підпалено і до повного прогорання засипано землею. В середині огорожі знайдено фрагменти товстостінної ліпної кераміки, вугілля, шматки обпале-

ної глини та кальциновані кістки. Інвентар: з зовнішньої частини огорожі, впритул до неї — залізне вістря стріли X—XI ст. і велике скупчення фрагментів оплавленого залізного предмету (Узянов, Смирнов, Верещинский 1979, с. 99).

128. Переверзево, курган 6/№. h = 1,6 м; d = 20 м. Насип пошкоджено грабіжницькими розкопками. В не потривоженій частині виявлено залишки дерев'яної кільцевої огорожі та фрагменти ліпної роменської кераміки (Узянов 1986, с. 77—78).

129. Жерновець, курган 6/№. h = 1,6 м; d = 20 м. На рівні стародавньої денної поверхні виявлено залишки кострища, розвали трьох горщиків (ліпного роменського, ранньогончарного та гончарного) і рештки трупоспалення на стороні. Це — основне поховання, більша частина котрого зруйнована ямами впускних кремаційних захоронень. Ями розташовувалися двома концентричними колами, мали квадратну чи овальну форму та були заповнені кальцинованими кістками людини та тварин, уламками ліпної та гончарної кераміки X — першої чверті XI ст. Верхня частина насипу була перекрита шаром материкового суглинку потужністю до 0,5 м. В центрі цього глиняного майданчика виявлено обкладену деревом прямокутну яму (0,840,6 м) з перепаленим кістяком вівці чи косулі. Інвентар: в заповненні впускних поховань — оплавлені скляні, пастові та кам'яні намистини, бронзові серцевидні бляшки, уламки залізних виробів (Узянов 1986, с. 77).

130. Леб'яже, курган 6 1989 р. h = 0,44—0,74 м; d = 10—11 м. В насипі зустрічались незначні вкраплення вугликів і золи, фрагменти ліпних роменських і «волинціодної» посудин. На рівні похованого горизонту розміщувалися два захоронення за обрядом кремації на стороні. Поховання 2 (основне) у центральній частині кургану складалося з двох лінзовидних скупчень кальцинованих кісток, вугілля й золи. До скупчень примикали кілька золисто-вугільних плям. Поховання 1 розташовувалося у східній частині кургану та являло собою овальне в плані (0,6 × 0,35 м) скупчення відібраних кальцинованих кісток, перемішаних з уламками ліпного горщика. Уламки належали типовому роменському горщику. Спершу В. В. Єнуков припускав, що посудина являла собою урну, пошкоджену оранкою, проте пізніше дійшов висновку, що її було розбито з ритуальною метою. Інвентар: при похованні 2 — фрагмент кістяного виробу з отвором, бронзова пряжка та спіральна пронизка (Єнуков 2005, с. 101; 2011).

131—135. Клюква, кургани 6/№. h = 0,7—2,8 м. У усіх п'яти розкопаних курганах у верхніх шарах виявлено посудини з перепаленими кістками. Інвентар: між кістками — 2 маленьких золотих злитки, кілька скляних і 3 кам'яних гранованих намистини (за іншими даними — срібний злиток, уламок дротового кільця, злитки скляного намиста і кам'яні грановані намистини; Самоквасов 1878, с. 200; 1916, с. 77).

136—142. Олександрівка, кургани 6/№. Із дев'яти розкопаних курганів, чотири містили уламки глиняних урн і перепалені кістки. Три розораних насипи виявилися пустими; на думку Д.Я. Самоквасова, вони також уміщали поховальні урни. (Самоквасов 1908, с. 212).

ЛІТЕРАТУРА

Абрамов, І. С. 1927. Літописний Вороніж на Чернігівщині. В: *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія*. Київ: УАН, с. 462-468.

- Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни. Україна кризь віки*, 3. Київ: Альтернативи.
- Беляшевский, Н. 1900. Раскопки могильника у д. Богданова, Глуховск. у. Черниговской губ. *Археологическая летопись Южной России*, II, с. 146-148.
- Березовець, Д. Т. 1953. До питання про літописних сіверян. *Археологія*, VIII, с. 28-44.
- Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.
- Березовець, Д. Т. 1956. *Северяне перед образованием Киевской Руси*. Диссертация к. и. н. ИА АН УССР. Киев.
- Бессарабова, З. Д. 1973. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 15, с. 65-82.
- Винников, А. З. 1995. *Славяне Лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI в.)*. Воронеж: ВГУ.
- Вознесенская, Г. А., Куза, А. В., Соловьева, Г. Ф. 1972. Раскопки славянских памятников на р. Псел. *Археологические открытия 1971 г.*, с. 95-96.
- Гаркави, А. Я. 1870. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург: ИАН.
- Григорьев, А. В. 1990. К вопросу о погребальном обряде северян VIII — начала XI в. В: *Питання археології Сумщини*. Суми, с. 84-90.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Труды Тульской археологической экспедиции, 2. Тула: Гриф и Ко.
- Григорьев, А. В. 2012. Население междуречья Днепра и Дона в VIII — первой половине XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010*, с. 94-127.
- Дмитрюков, А. 1854. Городища и курганы, находящиеся в Суджанском и Рыльском уездах. *Вестник Императорского географического общества*, I, 4, с. 26-37.
- Дмитрюков, А. 1863. Городища и курганы в Суджанском и Рыльском уездах. *Труды Курского губернского статистического комитета*, 1, с. 507-516.
- Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курск: Учитель.
- Енуков, В. В. 2011. Роменские курганы у с. Лебяжье на Сейме. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*, 3 (19). Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/romenskie-kurgany-u-s-lebyazhie-naseume/viewer>
- Зорин, А. В. 2005. Курганный могильник у с. Шуклинка и особенности погребальной обрядности Посеймья рубежа X—XI вв. В: *Ю. А. Липкин и археология Курского края. Материалы межрегиональной научной конференции (Курск, 15—17 ноября 2004 г.)*. Курск: Мечта, с. 81-90.
- Исторические заметки... 1894. Исторические заметки о городе Судже и его уезде. *Памятная книжка Курской губернии на 1894 год*, II, с. 1-130.
- Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. В: *Демиденко, О. В. (ред.). Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.* Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, с. 170-174.
- Каншин, В. П. 1911. Археологические памятники в области реки Большой-Курицы, впадающей в Сейм. *Труды Курской губернской ученой архивной комиссии*, 1, с. 117-119.
- Комар, А. В. 2012. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010*, с. 128-191.
- Комар, А. В. 2016. Хронология могильника у с. Каменное. В: *Сухобоков, О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)*. Киев: О. Филюк, с. 335-355.
- Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Мо-настырище» и древнерусский Ромен. В: *Моця, О. П. (ред.). Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін Пресс, с. 159-173.
- Кравченко, Р. До питання про поховальні пам'ятки роменської культури в Середньому Подесенні. *Ніжинська старовина*, 20 (23), с. 113-120.
- Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва: Наука.
- Ляпушкин, И. И. 1959. К вопросу о памятниках вольшнцевского типа. *Советская археология*, XIX—XXX, с. 58-83.
- Ляпушкин, И. И. 1968. *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII — первая половина IX вв.)*. Историко-археологические очерки. Материалы и исследования по археологии СССР, 152. Москва: Наука.
- Моруженко, А. А. 1975. *Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1975 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1975/39.
- Моруженко, А. А. 1976. *Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и работах в 1976 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1976/96.
- Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА АН України.
- Никольская, Т. Н. 1958. Шуклинское городище. *Краткие сообщения ИИМК*, 72, с. 66-77.
- Никольская, Т. Н. 1959. *Культура племён бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 72. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Петраускас, О. В. 1993. *Історія обряду кремації на території Середнього Подніпров'я у I тисячолітті н. е.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України. Київ.
- Повість... 1990. *Повість врем'яних літ*. Київ: Радянський письменник.
- Покас, П. М., Стародуб, А. В. 1991. *Отчет об исследовании комплекса археологических памятников у с. Зеленый Гай Сумского района Сумской области в 1991 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1991/246.
- Приймак, В. В. 1997. *Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали*. Полтава; Суми: ЦОДПА, УТОПСК.
- Приймак, В. В. 1991. *Звіт про охоронні археологічні дослідження роменських пам'яток у пониззі річки Клевень*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/51.
- Приймак, В. В. 1995. *Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/33.
- Приймак, В. В. 1998. Ямні поховання городища Новотроїцького. *Археологія*, 2, с. 93-100.
- Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Свод археологических источников, Е1—24. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1965. *Отчет Приднепровской экспедиции ИА АН СССР о работах в Путивле в 1965 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/58.

Самоквасов, Д. Я. 1878. Северянские курганы и их значение для истории. *Труды III археологического съезда*, I, с. 185-224.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Могилы Русской земли*. Москва: Синодальная типография.

Самоквасов, Д. Я. 1915. *Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губернии*. Москва: Синодальная типография.

Самоквасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва: Наука.

Соловьева, Г. Ф. 1956. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне). *Советская археология*, XXV, с. 138-170.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 2016. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)*. Киев: О. Філюк.

Сухобоков, О. В., Моця, А. П. 1983. *Отчет о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зеленый Гай Сумской обл. в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/38а.

Третьяков, П. Н. 1941. Северные восточно-славянские племена. Вопросы этногонии северных славянских племен. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 6, с. 22-26.

Уварова, П. С. 1906. Выборки из дел Черниговского статистического Комитета, Исторического общества Нестора-Летописца и архива графа П. С. Уваровой. Городища и курганы. *Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*, 1, с. 73-93.

Узянов, А. А. 1986. Раскопки курганов и городища в долине р. Тускарь. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 77-78.

Узянов, А. А., Смирнов, Ю. А., Верещинский, Л. И. 1979. Мешковские курганы и городище. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 98-99.

Чмихов, М. О. 1993. *Курганы як явище давньої культури*. Київ: НМКВО.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

REFERENCES

Abramov, I. S. 1927. Litopysnyi Voronizh na Chernihivshchyni. In: *Yvileinnyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia*. Kyiv: UAN, s. 462-468.

Baran, V. D. 1998. *Davni sloviany*. Ukraina kriz viku, 3. Kyiv: Alternatyvy.

Beliashvskii, N. 1900. Raskopki mogilnika u d. Bogdanova, Glukhovsk. u. Chernigovskoi gub. *Arkheologicheskaiia letopis Iuzhnoi Rossii*, II, s. 146-148.

Berezovets, D. T. 1953. Do pytannia pro litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, VIII, s. 28-44.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slovianskykh pamiatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, V, s. 49-66.

Berezovets, D. T. 1956. *Severiane pered obrazovaniem Kievskoi Rusi*. Dissertatsiia k. i. n. IA AN USSR. Kiev.

Bessarabova, Z. D. 1973. Slavianskie kurgany vtoroi poloviny pervogo tysyacheletia n. e. s trupozozhzhaniem i dereviannymi sooruzheniiami na territorii Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 15, s. 65-82.

Vinnikov, A. Z. 1995. *Slaviane Lesostepnogo Dona v rannej srednevekovie (VIII — nachalo XI v)*. Voronezh: VGU.

Voznesenskaia, G. A., Kuza, A. V., Soloveva, G. F. 1972. Raskopki slavianskikh pamiatnikov na r. Psel. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 g.*, s. 95-96.

Garkavi, A. Ia. 1870. *Skazaniia musulmanskikh pisatelei o slavianakh i russkikh*. Sankt-Peterburg: IAN.

Grigorev, A. V. 1990. K voprosu o pogrebalnom obriade severian VIII — nachala XI v. In: *Pytannia arkheolohii Sumshchyny*. Sumy, s. 84-90.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Trudy Tulskei arkheologicheskoi ekspeditsii, 2. Tula: Grif i Ko.

Grigorev, A. V. 2012. Naselenie mezhdurechia Dnepra i Dona v VIII — pervoi polovine XI vv. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*, 2010, s. 94-127.

Dmitriukov, A. 1854. Gorodishcha i kurgany, nakhodiashchiesia v Sudzhanskom i Rylskom uezdakh. *Vestnik Imperatorskogo geograficheskogo obshchestva*, I, 4, s. 26-37.

Dmitriukov, A. 1863. Gorodishcha i kurgany v Sudzhanskom i Rylskom uezdakh. *Trudy Kurskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*, 1, s. 507-516.

Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kursk: Uchitel.

Enukov, V. V. 2011. Romenskie kurgany u s. Lebiazhe na Seime. Uchenye zapiski. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3 (19). Rezhym dostupu: <https://cyberleninka.ru/article/n/romenskie-kurgany-u-s-lebiyazhie-na-seyme/viewer>

Zorin, A. V. 2005. Kurgannyi mogilnik u s. Shuklinka i osobennosti pogrebalnoi obriadnosti Poseimia rubezha X—XI vv. In: *Iu. A. Lipking i arkheologiia Kurskogo kraia. Materialy mezhrionalnoi nauchnoi konferentsii (Kursk, 15—17 noiabria 2004 g.)*. Kursk: Mechta, s. 81-90.

Istoricheskie zametki... 1894. Istoricheskie zametki o gorode Sudzhe i ego uезде. *Pamiatnaia knizhka Kurskoi gubernii na 1894 god*, II, s. 1-130.

Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. In: Demidenko, O. V. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 g.* Gomel: GGU im. F. Skoriny, s. 170-174.

Kanshin, V. P. 1911. Arkheologicheskie pamiatniki v oblasti reki Bolshoi-Kuritsy, vpadaiushchei v Seim. *Trudy Kurskoi gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 1, s. 117-119.

Komar, A. V. 2012. Poliane i severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*, 2010, s. 128-191.

Komar, A. V. 2016. Khronologiiia mogilnika u s. Kamennoe. In: Sukhobokov, O. V. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: O. Filiuk, s. 335-355.

Komar, A. V., Sukhobokov, O. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskii Roman. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten ta slovianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin Press, s. 159-173.

Kravchenko, R. Do pytannia pro pokhovalni pamiatky romenskoj kultury v Serednomu Podesenni. *Nizhyńska starovyna*, 20 (23), s. 113-120.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe: O kul'ture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moskva: Nauka.

Liapushkin, I. I. 1959. K voprosu o pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, XIX—XXX, s. 58-83.

Liapushkin, I. I. 1968. *Slaviane Vostochnoi Evropy nakunne obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva (VIII — pervaiia polovina IX vv.)*. Istoriko-arkheologicheskie ocherki. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 152. Moskva: Nauka.

Moruzhenko, A. A. 1975. *Отчет Lesostepnoi skifskoi iekspeditsii Donetskogo gosuniversiteta o rabotakh v 1975 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/39.

- Moruzhenko, A. A. 1976. *Otchet Lesostepnoi skifskoi ikspeditsii Donetskogo gosuniversiteta o razvedkakh i robotakh v 1976 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/96.
- Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprovia IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Motsia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 1993. *Naselenia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv).* Kyiv: IA AN Ukrainy.
- Nikolskaia, T. N. 1958. Shuklinskoe gorodishche. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 72, s. 66-77.
- Nikolskaia, T. N. 1959. *Kultura plemen basseina verkhnei Oki v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 72. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Petrauskas, O. V. 1993. *Istoriia obriadu krematsii na terytorii Serednoho Podniprovia u I tysiacholitti n. e.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.
- Povist... 1990. *Povist vremianykh lit.* Kyiv: Radianskyi pismennyk.
- Pokas, P. M., Starodub, A. V. 1991. *Otchet ob issledovanii kompleksa arkheologicheskikh pamiatnikov u s. Zelenyi Gai Sumskogo raiona Sumskoi oblasti v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/246.
- Pryimak, V. V. 1997. *Romenska kultura v mezhyrichchi Desny i Vorskly: dyskusiini pytannia, novi materialy.* Poltava; Sumy: TsODPA, UTOPIK.
- Pryimak, V. V. 1991. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia romenskykh pamiatok u ponyzzi richky Kleven.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/51.
- Pryimak, V. V. 1995. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Sumskoi oblasti y Poltavshchyny u 1995 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/33.
- Pryimak, V. V. 1998. Yamni pokhovannia horodyshcha Novotroitskoho. *Arkheolohiia*, 2, s. 93-100.
- Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—24. Moskva: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1965. *Otchet Pridneprovskoi ekspeditsii IA AN SSSR o robotakh v Putivle v 1965 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/58.
- Samokvasov, D. Ia. 1878. Severianskie kurgany i ikh znachenie dlia istorii. *Trudy III arkheologicheskogo sieezda*, I, s. 185-224.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily Russkoi zemli.* Moskva: Sinodalnaia tipografia.
- Samokvasov, D. Ia. 1915. *Dnevnik raskopok v okrestnostia-kh s. Gocheva Oboianskogo uезда Kurskoi gubernii.* Moskva: Sinodalnaia tipografia.
- Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny.* Moskva: Sinodalnaia tipografia.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Soloveva, G. F. 1956. Slavianskie soiuzy plemen po arkheologicheskim materialam VIII—XIV vv. n. e. (viatichi, radimichi, severiane). *Sovetskaia arkheologiia*, XXV, s. 138-170.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki).* Kiev: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovskie lisostepove Livoberezhzia u VIII—XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 2016. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drenerusskogo kompleksa v s. Kamennoe).* Kiev: O. Filiuk.
- Sukhobokov, O. V., Motsia, A. P. 1983. *Otchet o raskopkakh romensko-drenerusskogo kompleksa pamiatnikov u s. Zelenyi Gai Sumskoi obl. v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/38a.
- Tretiakov, P. N. 1941. Severnye vostochno-slavianskie plemena. Voprosy etnogenii severnykh slavianskikh plemen. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 6, s. 22-26.
- Uvarova, P. S. 1906. Vyboriki iz del Chernigovskogo statisticheskogo Komiteta, Istoricheskogo obshchestva Nestora-Letopiststa i arkhiva graf. P. S. Uvarovoi. Gorodishcha i kurgany. *Trudy Moskovskogo Predvaritel'nogo komiteta po ustroistvu XIV Arkheologicheskogo sieezda*, 1, s. 73-93.
- Uzianov, A. A. 1986. Raskopki kurganov i gorodishcha v doline r. Tuskar. *Arkheologicheskije otkrytiia 1985 g.*, s. 77-78.
- Uzianov, A. A., Smirnov, Iu. A., Vereshchinskii, L. I. 1979. Meshkovskie kurgany i gorodishche. *Arkheologicheskije otkrytiia 1978 g.*, s. 98-99.
- Chmykhov, M. O. 1993. *Kurhany yak yavyshe davnoi kultury.* Kyiv: NMKVO.
- Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa.* Kharkov: KhGU.

D. V. Bibikov

FURTHER THOUGHTS ON THE FUNERAL RITE OF ROMENSKA CULTURE

The study of the funeral rite of the Eastern Slavs and the dynamics of its development is important for the clarification of the religious, state-creating, ethno-cultural and social processes of the Old Rus formation. In the paper the author makes a new attempt of the comprehensive analysis of the burial sites of chronicle Severians who are identified with the bearers of Romenska archaeological culture. For this purpose, the most complete and reliable catalogue of these sites included 142 items has been created.

Statistical calculations show at the main part of the Dnieper Left Bank in the 9th—10th centuries the dominance of cremation rites away from the burial, placing the urn in the upper levels of the mound. Burials of this type are at least 82 % of Romenska culture cremations. They are reflected in literary sources. Burials at the level of the horizon and in small holes should be considered only as a few deviations from the classical Romenski rite. Burials of these types are characterized by such specific elements as circular wooden fences and ritual hearths, and most of them do not contain the urns. Differences in the funeral rites of the Dnieper Left Bank can be explained by the reasons of both ethnographic and chronological nature.

In the second half of the 10th century in the Severians area a few cremations are recorded at the places of burial. No Romenska culture pottery or ornaments were found in any of these complexes: they all contained exclusively the Old Rus materials. There is no doubt that the rite of cremation at the place was brought to the Dnieper Left Bank by settlers from the Middle Dnieper together with the establishment of the Kyiv Princes power.

Radical changes in the Romenski funeral rite occur in the late 10th — early 11th centuries. The rite of inhumation at the level of the horizon becomes dominant, less often in the mound pits. Although a number of scholars link these changes to the socio-economic changes in society the author considers it possible to explain them only by the total Christianization of the newly acquired territories by Kyiv. It is likely that the cremation of the dead was strictly forbidden by the church.

Keywords: Romenska culture, Old Rus, funeral rite, cremation on the side, inhumation at the level of the horizon.

Одержано 31.01.2021

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

БІБІКОВ Dmytro V., Ph D, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail:

bibikov-@bigmir.net.